

van, legfejlettebb a szocialista realizmus, amely mintegy a kettő szintézise. A polgári realizmusból és a modernizmusból az számít leginkább értéknek, amit a szocialista realizmus előbb-utóbb asszimilálni tud.

Hermann gondolatai közül azok a legérdekesebbek, amelyek a polgári individuumba és művészre vonatkoznak. Azonban művének ez az erőssége bizonyos negatívumok árán születik. Ugyanis gyakran épp az egyén bemutatása céljából szorul háttérbe a társadalom — és ezt sem a témaválasztás szabadsága, sem az a Marx által megfogalmazott nagy igazság nem menti teljesen, amely szerint „az ember lényege a társadalmi viszonyok összessége”. Még bántóbb az a szűkülés, amelynek eredményeként az ember problémája helyett a művész problémája áll elénk. A könyv második felében általában nagy alkotók (Thomas Mann, Thomas Wolfe) vagy éppen ábrázolt művészhőseik (Adrian Leverkühn, Oliver Gant) társadalomhoz való viszonyának rajzát adja Hermann, nem pedig azt, hogy milyennek mutatja a polgár eme viszonyát a polgári művészet. Ezzel — ha Thomas Mannra való hivatkozással történik is — az individu-

alizmus egyféle közvetett apologetikáját teremti meg Hermann.

A könyvnek tehát nem tematikai, hanem koncepcionális egyoldalúságai válhatnak ki ellenkezést. Egy eléggé önálló polgári kultúra dekadenciájának képét rajzolta meg a szerző, és így az ő konkrét dekadenciaértelmezése szerint nem is annyira a polgári osztály, hanem inkább ideológiája és művészete kerül aszinkron viszonyba az általános történelmi mozgással. A polgár pedig mint individuom csak ezen a hamis tudati szférán keresztül viszonyul sajátos módon a valósághoz. A hamis tudat káros hatásaitól pedig csak a realista művész tudja magát részben függetleníteni.

Hermann munkájának éppen koncepcionális mozzanatai a legproblematikusabbak. Mindenekelőtt individuumszférája és kultúrfilozofikus szemlélete. Műve mindenképpen fontos hozzájárulás a polgári társadalom szellemi életének bemutatásához, de említett hibái és elég nagyfokú mozaikszerűsége miatt csak szintéziskísérettel, nem pedig a polgári hanyatlás problémavilágának szintetikus feldolgozása. (*Kossuth Könyvkiadó 1967.*)

KAPOSI MÁRTON

MICHEL VERRÉ: A MARXISTÁK ÉS A VALLÁS

Michel Verré munkája a francia marxistákra jellemző dialektikus sokoldalúsággal, árnyaltan, a tartalmi tudományosságot szellemes esszéstílussal kombinálva mutatja be a vallások keletkezését, történeti szerepét és a marxizmus valláskritikáját.

Tanulmánya első, a vallások keletkezésével, illetve a kereszténység történelmi és kultúrtörténeti szerepével foglalkozó, *A hit alapjai* c. fejezetében helyesen emeli ki a társadalmi és ismeretelméleti tényezők mellett eddig eléggé elhanyagolt pszichológiai elidegenedés specifikus jelentőségét mint a vallás létrejöttének fő emocionális mozzanatát. Az ősvallások természeti erőket megtestesítő, majd az osztálytársadalmak antropomorfi istenalakjainak sokrétű elemzésével vezeti vissza a vallást az emberre, korszerű érvekkel illusztrálva Marx zseniális megállapítását, hogy ti. „A vallás az emberi lényeg fantasztikus megvalósulása, mert az emberi lényeknek nincs igazi valósága...” A kereszténység politikai, illetve kultúrtörténeti szerepét dialektikus ellentmon-

dásosságában tárja fel, megmutatva annak viszonylagosan pozitív vonatkozásait is. Társadalmi-politikai tekintetben abból az alaptételből indul ki, hogy a vallás ugyan általában az elnyomatás eszköze, de rámutat, hogy egyszersmind az elnyomatással szembeni tiltakozás elemeit is tartalmazza, és adott történelmi helyzetben ez utóbbiak válhatnak uralkodóvá. Ezt illusztrálja többek között a kereszténység kialakulása, a középkori eretnekmozgalmak története, valamint a reformáció jelszavainak jegyében lezajlott németalföldi és angol forradalom, amikor is a vallás említett formái koruk haladó törekvéseinek adekvát ideológiai támaszai voltak.

A vallás és a kultúra, illetve a vallás és a szűkebb értelemben vett tudomány az előbbinél sokkal bonyolultabb, szövevényesebb összefüggés-komplexusának alapvonalaiban helyes interpretálásával Verré már nem mentes bizonyos túlzásoktól, leegyszerűsítésektől. Bár helyesen állapítja meg, hogy az idealizmus konkrét történelmi helyzetekben esetenként emeltyűje lehet a tudomá-

nyos gondolkodásnak (pl. Hegel), és hogy a kereszténység olyan képviselői, mint Augustinus, Aquinói Tamás stb. ellentmondásos voltak ellenére is nagymértékben gazdagították az egyetemes kultúrát, a keresztény kultúra tartós tömeghatásának mélyebb összefüggéseit azonban nem tárja fel. Azt nevezetesen, hogy az európai gondolkodásmód közel kétezer évig szinte elválaszthatatlan volt a keresztény mitológia kategóriáitól, hogy az európai művelődés csak ezekben a kategóriákban tudott mozogni, még akkor is, ha adott esetben teljesen megfosztotta eredeti teológiai tartalmuktól, és emberi, sőt ateista tartalommal töltötte meg azokat. Úgy hisszük, a művészetek, különösen a zene és a festészet, de bizonyos értelemben még a filozófia, különösen a középkori filozófia története is (nominalizmus realizmus harca) e megállapításunkat igazolja. Verret ugyan nem hagyja mindezt figyelmen kívül, de teljes jelentőségében feltehetően azért nem tudja megragadni, mert nem veszi kellőképpen figyelembe Marx megállapítását a vallás és mitológia gyakran éppen a hivatalos vallás elleni harc fegyvertára lehet.

Az *ateizmus alapjai* címet viselő második fejezetben a szerző nagy meggyőző erővel bizonyítja, hogy a tudományok fejlődése istent először a természetből, majd fokozatosan a társadalomból is száműzi, ezért az ateizmus mind nagyobb térhódítása objektív szükségesség. Megmutatja, hogy a kommunizmus győzelmének eredményeként fokozatosan megszűnik az elidegenítés minden formája, az ember saját körülményeinek urává, irányítójává válik, önmagában fogja lényegét megtalálni, következésképp nem lesz szüksége egy önmagán kívüli fantasztikus lényeg feltételezésére, s így a vallás elvesztve létfeltételeit, törvényszerűen elhal. A vallás elhalásának e lényegében helyes megrajzolásán során azonban Verret — a rá egyébként egyáltalán nem jellemző módon — a teológia feltételezett, főként etikai és pszichológiai ellenérveit cáfolva, helyenként vulgarizál, az elhalási folyamat egyes mozzanatait szinte ellentmondásmentessé sterilizálja. Többek között túlzott egyoldalúsággal a pszichikai oldal kellő figyelembe vétele nélkül közelítve meg a „halál” problematikáját, megoldottnak tekinti azt a kollektívizmus és az általános jólét kiteljesedésével: „Az a vágy — írja —, hogy az ember a halálban kapjon kárpótlást az életért, csak egy olyan világban válhat általánossá, ahol az élet elidegenedik az embertől és boldogtalanná válik... Amikor az ember az ál-

mai szerint élhet, minek álmódna a halált követő életről?” E megállapítás egyfelől teljesen igaz, másfelől kevés, hiszen fel sem veti a „halálproblémának” azt a sajátos szubjektív aspektusát, hogy a személyiség éppen az általános jólét, és a túlvilági illúzió csődje következtében feltehetően az eddigieknél messzeemenően hatványozottabban törekszik „evilági élete” mind nagyobb mérvű, ha úgy tetszik „abszolút” meghosszabbítására s ez a tendencia kétségkívül új problémák forrásává válik, új ellentmondások feloldását teszi majd szükségessé.

Sajnálatos, hogy Verret a jelentőségűkhöz mérten aránylag egészen kevés energiát fordít a kereszténység új taktikájának, a modernista apológiák szerkezetének elemzésére. Beszél ugyan az ún. negatív teológiáról, de nem mutatja meg elég mélyen, hogy annak lényege, funkciója az apológia transzponálása az értelem síkjáról az érzelem síkjára. Nem emeli ki kellően, hogy a vallási modernizmusok isten léte ész-érvekkel való bizonyíthatatlanságának felismeréséből indulnak ki, s erényt csinálva a szükségből, létét magával az abszurditással kísérik meg igazolni, vagyis azt hirdetik, hogy isten létének fő bizonyítéka éppen az, hogy nincs bizonyítéka. Kétségtelen, hogy e modernizmusok térdhódítása napjainkban egyrészt a vallás nagyarányú defenzívába szorulását, másrészt rugalmasságának, alkalmazkodóképességének rendkívüli megnövekedését jelzi, s mindez kifejeződik az egyházak esetenkénti pozitív gyakorlati-politikai lépéseiben.

A *Hivők és ateisták* c. harmadik fejezet a ma Nyugat-Európában egyre intenzívebbé váló, a marxisták és keresztények közti párbeszéd problematikáját foglalja össze. Verret az emberi kultúra ellentmondásosságában is egységes jellegéből kiindulva lényegében azt az R. Garaudy által 1966-ban részletesebben megindokolt tételt állítja fel, hogy a marxizmus hivatott a keresztény kultúra legjobb értékeit kritikailag adaptálni, s éppen ebből következik szerinte a párbeszéd elméleti lehetősége.

A politikai gyakorlat síkján pedig a párbeszéd a marxisták és keresztények együttműködését hivatott elősegíteni olyan alapvető kérdésekben, melyek legalábbis direktül nem függenek a világnézeti hovatartozástól, s Verret könyve mind ehhez, mind általában a marxizmus dogmatizmusmentes valláskritikájának fejlesztéséhez fontos hozzájárulást jelent. (*Gondolat Könyvkiadó 1967.*)

SUKI BÉLA